

BORBÉLY ANNA

Egyéni fenntartható kétnyelvűség¹

Studies on bilingualism have defined so far community bilingualism as a dichotomy that can be stable or unstable. The present paper concentrates on a third alternative, the so called sustainable bilingualism parallel to unstable bilingualism, which applies in language shift processes until the language shift is completed in a given community. The focus of the paper is on individuals and attempts to answer the question how sustainable bilingualism can be investigated at individual level in a community where the language shift process is in progress. The data were collected among Hungary's Romanian bilinguals who participated in the project conducted in Kétegyháza on three different occasions in the course of two decades (in 1990, 2000/2001, and 2010/2011). The first part of the study discusses a „measurement device”, a scale, which demonstrates the sustainable bilingualism arrangements of 91 subjects, yielded by 181 observations of the twenty years of investigation. The next part discusses further possibilities to search for connections by arranging the data of the three fieldworks in clusters.

Keywords: language shift, sustainable bilingualism, longitudinal socio-linguistic study, Hungary's bilingual Romanian national minority, Cluster analysis.

Bevezetés

Ez a tanulmány a fenntartható kétnyelvűséget egy aspektusa szerint járja körül, az egyénekre összpontosítva. A kutatás alapkérdése, hogy a nyelvcseré folyamatát átélő közösségben az egyének szintjén miként, milyen módszerekkel vizsgálható a fenntartható kétnyelvűség. A kétnyelvű egyének közötti variabilitás és az egyéneken belüli változás elemzése két módszer bevezetésével történik (skála és klaszterek). A vizsgálat célja további ismeretek felszínre hozása arról, hogy a beszélők életében (pontosabban életük húsz évében) miként alakul kétnyelvűségük (változik vs. nem változik) az egyéni, a közösségi és a társadalmi változások együttes hatásaként. Elsőként annak indokolására kerül sor, hogy miért célszerű vizsgálni, az eddigi dichotomikus (stabil vs. instabil) kétnyelvűségi kategóriákon kívül, egy harmadikat: a fenntartható kétnyelvűséget is. Az egyének nyelvhasz-

¹ A kutatás a „Variabilitás és változás: a nyelvcseré vizsgálata látszólagos és valóságos időben” című OTKA K 81574 (2010–2013) és az ezt megelőző OTKA T030305 (1999–2002) pályázat támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült (vö. Long-BiLing kutatás, pl. BORBÉLY 2014). Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni VARGHA ANDRÁSNAK a tanulmányban ismertetett összetett statisztikai számításokért és egyéb tanácsaiért. A névtelen lektoroknak is megköszönöm a tanulmány előző változatához fűzött megjegyzéseiket és tanácsaikat.

nálatának kvantitatív elemzéseiről szóló rövid módszertani áttekintés a kutatási téma összetettségét hivatott hangsúlyozni, ami a fenntartható kétnyelvűséggel összefüggésben is hasonlóképpen érvényes.

Érvek a fenntartható kétnyelvűség kutatásához

A két- vagy többnyelvű közösségek életében a legfontosabb annak tisztázása, hogy a kétnyelvűség stabil vagy pedig instabil (átmeneti) jelenségnek tekinthető-e (FISHMAN 1968, GAL 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, ami annak tudható be, hogy a nyelvek funkcionálisan jól elkülönülnek. A kétnyelvűségnek nagyon ritka esete ez. Svájc, Kanada és Haiti például olyan többnyelvű társadalmak, amelyek esetében megemlíthető a stabil kétnyelvűség jelensége. Fontos megjegyezni, hogy ezekben az országokban is csak nagy megszorításokkal, bizonyos nyelvi párokra és földrajzi területekre érvényes, valamint, hogy a három országot ebből a szempontból összehasonlítva, egymástól jelentősen eltérő módon érvényesül (kiváltképpen Haiti tér el a másik két országtól). Fishman ezeket a nyelvi helyzeteket *diglossia* és *triglossia* jellemezte (FISHMAN 1971: 75). SCHIFFMAN a diglossziát és a triglossziát több közösségben vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy kevés igazán stabil eset van. Sikeres és stabil triglosszia Luxemburgban valósult meg, amit a következő öt szempontból világít meg. A triglosszia törvényileg támogatott; a nyelvek funkcionálisan elkülönülnek; a nyelvpolitika a triglosszia földrajzi elterjedését segíti; társadalmilag teljesen elterjedt, hiszen minden állampolgár beszél a nyelveket és változataikat; és a beszélőközösség és nyelvi kultúrája³ homogén (1993: 136–138).⁴ A korábban stabilnak hitt diglosszikus közösségek-

² FERGUSON (1959) klasszikus vagy szűk diglosszia fogalma egy nyelv két változatának funkcionális elkülönülését jelöli. Fishman (1970) ezt a kétnyelvű helyzetre és két nyelv funkcionális elkülönülésére terjesztette ki, amit ezáltal *kiterjesztett* vagy *széleskörű* diglossziaként is említenek. HAMERS és BLANC könyvükben a „stabil diglosszia” kifejezést is használják (pl. HAMERS – BLANC 2000/2003: 296).

³ SCHIFFMAN a nyelvi kultúra fogalmába egyesíti a nyelvekhez kapcsolódó viselkedésformákat, *hiedelmeket* és attitűdöket, valamint a nyelvek történelmi körülményeit. Egy beszélőközösség saját nyelvi hiedelmei (mítoszai) részét képezik a közösség azon társadalmi feltételeinek, amelyek a közösség nyelvének megőrzését és generációk közötti átadását befolyásolják (SCHIFFMAN 1993: 120).

⁴ LANSTYÁK ISTVÁN egy másik tanulmányról írt bírálatában, e témához fűzött megjegyzését ezúton is idézem: „fontos hangsúlyozni, hogy a luxemburgiak mindhárom nyelvükkel, de főleg a luxemburgival és a franciával azonosulnak, mind a kettő nagyon szilárdan bele van ágyazva az identitásukba. Emiatt aztán egyik nyelv se »kisebbségi«” (BORBÉLY 2014: 38).

re – SCHIFFMAN szerint – tehát inkább az instabilitás a jellemző (1993: 115).⁵ Elterjedtebb az instabil kétnyelvű közösség típus, ahol a nyelvek használata nem különül el szigorúan egymástól, hanem átfedi egymást, aminek következtében a közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik (általában a többségi) nyelv használatára. Ez utóbbi közösségek a *n y e l v c s e r e* folyamatát élik át. WEINREICH megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68).⁶ Ennek legfőbb oka abban áll, hogy a nyelvek „ereje nem egyenlő” (SCHIFFMAN 1993: 115).

Az eddigi szakirodalom tehát a közösségi kétnyelvűséget dichotomikusan regisztrálta: stabil vagy pedig instabil. A tanulmány egy harmadik lehetőségre öszszpontosít: az instabil állapottal párhuzamos *f e n n t a r t h a t ó k é t n y e l v ű s é g r e*. A kétnyelvűség variabilitását és változását vizsgáló könyv (BORBÉLY 2014) a nyelvcserehelyzetben tetten érhető kétnyelvűség fenntarthatóságáról is szól. Országos szinten kimutathatóvá vált, hogy a vizsgált hat magyarországi nemzetiségi közösség közül melyekre jellemző a leginkább és a legkevésbé a fenntartható kétnyelvűség (vö. 2. fejezet). Kiderült, hogy egy demográfiaiilag homogén román nemzetiségi településen milyen mértékben válik fenntarthatóvá a kétnyelvűség, a demográfiaiilag heterogénebb településekhez viszonyítva (3. fejezet). A fenntartható kétnyelvűség a kétnyelvűségnek az a típusa, amely a nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a közösségek összehasonlításakor kimutatható, valamint közösségeken belül bizonyos szinteken addig érvényesül, ameddig a nyelvcsere az adott közösségben be nem fejeződik, tehát a közösségben nincs több kétnyelvű település, nyelvhasználati szintér (intézmény) és beszélő sem. Így tehát az eddig tárgyalt stabil és instabil kétnyelvűségen túlmenően a fenntartható kétnyelvűség működését, valamint a vele összefüggő faktorokat is releváns vizsgálni (BORBÉLY 2015). A *f e n n t a r t h a t ó k é t n y e l v ű s é g* nem egy hosszantartó, statikus, két nyelvet érintő jelenség, hanem sokkal inkább az *A* vagy a *B* nyelv dominanciájában változatos, folyamatosan és dinamikusan változó nyelvi jelenség, amely egyes kétnyelvű közösségek életében bizonyos feltételek közt valósul meg, a nyelv-

⁵ PINTÉR TIBOR a cigány közösségek kétnyelvűségének leírásához felhasznált fishmani kétnyelvűség diglossziával modell alkalmazásáról hoz fel érveket és ellenérveket, és kijelenti: „[a] romani- és beáspárú kétnyelvűség mai magyarországi és szlovákiai helyzete nem tükrözi az E(melkedett B. A.) és K(özönséges B. A.) kódok hosszú ideje tartó stabil diglossziaszerű elrendezését” (PINTÉR 2009: 398).

⁶ Az angol nyelvű idézet saját fordításom.

c s e r e f o l y a m a t á v a l p á r h u z a m o s a n (vö. BORBÉLY 2014: 92).

Néhány kvantitatív szociolingvisztikai módszer az egyéni nyelvhasználat kutatásához

Az egyéneket összetett módon számos társadalmi, földrajzi és demográfiai változó rendezi rétegekbe, csoportokba (például a lakhely, az életkor, a társadalmi nem, a család társadalmi-gazdasági háttere, az iskolázottság, a foglalkozás stb.) szerint. A szociolingvisztikai kutatások a nyelvi rétegződést különböző nyelvi változók mentén, a társadalmi rétegződés modelljének összefüggésében vizsgálják (pl. LABOV 1965, 1972; KONTRA szerk. 2003). Például a BUSZI-2 vizsgálat a foglalkozási kategóriák hatását, a szociolingvisztikai interjú módszerével, különböző nyelvi változók variabilitásának összefüggésében kutatja (KONTRA 1987). Az általunk vizsgált nyelvi változók közül például a *(nék)* változó esetében a gyári munkások szignifikánsan több nemstandard *[nák]* választ adtak, mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Ebből következően tehát a *(nék)* változó jelöli, differenciálja ezeket a társadalmi csoportokat (BORBÉLY 2009). Egy másik tanulmány (BORBÉLY – VARGHA 2010) az öt foglalkozási csoportba sorolt 50 adatközlő összefüggésében az ún. formális *l* kiesés százalékos arányának változatosságát vizsgálja. Az eredmények szerint a formális *l* kiesés három csoportba rendezi a foglalkozási csoportokat. VARGHA (2005)⁷ dolgozta ki a statisztikai osztópontelemzés új módszerét, amellyel igazolhatóvá vált, hogy a formális *l* kiesés arányának értékskáláján van két olyan övezet, ahova bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők (tanárok, egyetemi hallgatók, illetve szakmunkástanulók) értékei nem kerülnek. Az eredmények szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűségének leírása nem egyértelmű és egyszerű, az ugyanabba a foglalkozási (társadalmi) csoportba tartozó beszélők nyelvhasználata eltérhet, ha az egyének pl. az iskolázottsági szintek, a szocializáció, az életmód, a nyelvi háttér szerint is különböznek egymástól. Ugyanakkor bizonyos foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvhasználata kevésbé változatos. Az eredmények ellene

⁷ VARGHA (2005) kvantitatív változók értékskáláján kvalitatív jellemzőkben eltérő övezetek feltárására dolgozta ki az osztópontelemzés módszerét, melyet sikeresen alkalmazott pszichológiai csoportok diszkriminációjára kvantitatív változók segítségével (VARGHA 2008). Ez a módszer a ROPstat programcsomagba is be van építve (VARGHA 2007) és az a lényege, hogy az elemzés során a függő változó értékskáláján a program megkeresi azokat a pontokat (ezek az ún. osztópontok), amelyek a megadott csoportokat statisztikai kritériumok szerint a legélesebben, leghatékonyabban különítik el. A statisztikai kritérium az, hogy az osztópont olyan határvonalat képezzen a függő változó értékskáláján, mely jól diszkriminálja az összehasonlított csoportokat: egyesek dominánsan ez alatt, mások dominánsan e felett helyezkednek el.

szólnak annak a „népszerű hiedelemnek” – ahogy WOLFRAM nevezi –, mely szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű: egy csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja változatosság nélkül, és a másik csoportba tartozó beszélők egységesen a másik változatot használják (WOLFRAM [1997] 2002: 109).

A kutatás tárgya, módszere és vizsgálati kérdések

Jelen kutatás része a magyarországi román nemzetiségi közösségben végzett kétnyelvűségi vizsgálatoknak. Míg az 1990-től zajló kutatás kezdetekor a nyelvcsere folyamatának és okainak vizsgálata vezérelt (BORBÉLY 2001), addig az utóbbi években a figyelmem a fenntartható kétnyelvűség módozataira irányul. A vizsgálat központi kérdése, hogy a nemzetiségi közösségek életét befolyásoló olyan jelentős társadalmi változások, mint a modernizáció, majd a globalizáció hogyan alakítják kétnyelvűségüket. Ezen belül a kétnyelvűség fenntarthatósága hol és miért, mely magyarországi nemzetiségi közösségben, egy közösség mely rétegében, színterén, tagjánál regisztrálható. Az alábbiakban ismertetett adatok a kétegyházi román közösség⁸ nyelvi körülményeihez adaptált szociolingvisztikai interjú (vö. LABOV 1988; BORBÉLY 2001) nyelvhasználati interjú részéből lettek kigyűjtve. Az adatok azoktól a román–magyar kétnyelvű személyektől származnak, akikkel két évtizeden át három alkalommal (1990=T1, 2000/2001=T2, 2010/2011=T3), Kétegyházán román nyelvű vizsgálatot végeztem (LonBiLing kutatás, pl. BORBÉLY 2013, 2014).

⁸ Az egyetlen országos – hat nemzetiségi közösség egy-egy kiválasztott kétnyelvű településén végzett – összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat (MaBiLing) szerint a román közösség a szlovák közösséggel együtt a nyelvcsere folyamatában középen helyezhető el, a fenntartható kétnyelvűséget leginkább képviselő szerb és roma, illetve a nyelvcsere záró fázisához legközelebb álló beás és német közösségek relációjában (vö. BORBÉLY 2014, 2. fejezet). A MaBiLing vizsgálat átfogó elméleti és módszertani leírását BARTHA (2003) ismerteti.

Terepmunka éve	Felnőttek	Gyermekek	Tanárok	A T1-es felnőtt minta azonos adatközlői
1990 (T1)	96	50	8	–
2000/2001 (T2)	68	38	–	42
2010/2011 (T3)	54	38	9	33 ⁹
Összesen ¹⁰	218	126	17	

1. táblázat
A LonBiLing kutatás mintái az adatközlők megoszlása, száma és a terepmunka éve szerint (N = 361)

Az 1. táblázat felnőtt adatközlőinek (n=218)¹¹ 181 longitudinális megfigyelését együttesen elemezve azt az elméleti problémát járjuk körül, hogy milyen egyéni változók jellemzik azokat az adatközlőket, akikre a román–magyar nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a kétnyelvűség fenntartása a jellemző. Ebben az esetben tehát nem a társadalmi rétegződésnél alkalmazott változók (l. foglalkozások, BUSZI-2) szerint rendeződnek az adatközlői csoportok, hanem bizonyos nyelvészociológiai változók értékei szerint.

⁹ Ez röviden a T123 minta, vagyis azok az adatközlők, akik mindhárom adatgyűjtésben részt vettek.

¹⁰ Az 1. táblázat összesen sorában szereplő értékek minőségileg nem minden esetben ugyanazt az értéket jelentik (vö. panelkutatás vs. trendkutatás). A felnőtteknél a 218-as érték nem ugyanennyi adatközlőt jelent, mivel az adatközlők egy részével egyszer, másik részével kétszer, harmadik részével háromszor végeztem vizsgálatot. Ezt az értéket éppen ezért *l o n g i t u d i n á l i s m e g f i g y e l é s n e k* nevezem. Részben ugyanígy definiálható a tanárok 17-es összesen értéke is. A gyermekeknél a 126-os szám immár valójában az adatközlők összlétszámát mutatja.

¹¹ A 218 longitudinális megfigyelés (vö. 1. táblázat) és a vizsgálatba bevont 181 megfigyelés közötti 37 különbség abból adódik, hogy bizonyos adatközlők kimaradtak az elemzésből. Ennek két oka lehetett. Az egyik, hogy T1 idején a 96 adatközlő közül 60 adatközlő szerint lehetett azonos számú csoportokat kialakítani az életkor, a nem és az iskolázottság szerint, és a T1-es elemzések erre a mintára épültek (BORBÉLY 2001). A másik, hogy a romániai ortodox pappal készült interjú anyaga a kvalitatív adatok számát bővítik (és nem a kvantitatív adatokéit).

A fenntartható kétnyelvűség mérése skálával

A következőkben bemutatásra kerül egy „mérőeszköz”, az a skála, amellyel az egyének (illetve különböző csoportjaik) a húsz év alatt véglegesülő és 181 megfigyelést tartalmazó mintában a fenntartható kétnyelvűség szerint elrendezhetők. Ezt követően a fenntartható kétnyelvűség mérésére kialakított skála, az ún. Fenntartható Kétnyelvűségi Skála (FKS) eredményeit összevetjük a rangsorba állított egyének egyéb mutatóival.

Az FKS a román, a román és magyar, illetve magyar válaszok szerint szintezett „mérőeszköz”, és a nyelvészociológiai változók nyelvválasztási szintjeit méri longitudinális megfigyelésekkel. A longitudinális megfigyelések elrendeződését követően alakulnak (alakíthatók) ki azok a csoportok, amelyek segítségével kideríthetők lesznek, hogy kik azok az egyének, akikre a fenntartható kétnyelvűség a leginkább, illetve a legkevésbé jellemző. A továbbiakban az FKS mutatóinak részletesebb ismertetésére kerül sor.

Longitudinális megfigyelések

A longitudinális megfigyelések az egy-egy adatközlőtől T1, T2 és/vagy T3 során, a 13 nyelvészociológiai változóra kapott adatok (pontosabban az 1–2–3 kódértékek) átlaga. Azért kerülendő ebben az esetben a pusztán adatközlőkre történő utalás, mivel lehetnek olyan adatközlők, akikkel egyszer, akikkel kétszer és akikkel háromszor készült vizsgálat. A longitudinális megfigyelések 91 adatközlőtől származnak és 181 megfigyelést képeznek úgy, hogy 34 adatközlő egyszer, 24 adatközlő kétszer, 33 adatközlő pedig háromszor lett kikérdezve.

Nyelvészociológiai változók:

nyelvhasználati szinterek (szituációk), identitás, attitűdök és nyelvtudás

A LongBiLing kutatásban vizsgált 25 nyelvválasztási szituációból (l. BORBÉLY 2014, 4. fejezet) az FKS kidolgozásakor 8 szituáció lett kiválasztva (vö. Melléklet, kérdések). Kiválasztásukat két minőségi szempont vezérelte. Az első – és fontosabb szempont – az volt, hogy a szituációk – a lehetőségekhez képest – tükrözzék az adatközlők nyelvválasztásra utaló egyéni döntéseit. Ilyenek például a gyermekkel vagy az imával összefüggésbe hozható nyelvválasztási szituációk, de kevésbé felelnek meg ennek a kritériumnak a munkahellyel, vásárlással, egészségüggyel, hivatalos ügyintézésel összefüggő szituációk. A második szempont az volt, hogy ezek zömmel a román nyelvhasználathoz kötődjenek. Így az FKS-ből értelemszerűen többnyire azok a nyelvhasználati szinterek/szituációk maradtak ki, amelyekhez legnagyobb mértékben a magyar nyelv kapcsolódik. Az FKS kidolgozásakor a két szempont szerint kiválasztott nyelvválasztási szituációk mellé további 5 változó került: az interjúhelyzetben történő román

identitás felvállalása, a román nyelvre utaló attitűdkérdések, illetve a román nyelvtudás (l. *A–F*).

A) Az otthon–család nyelvhasználati színtéren vizsgált négy nyelvválasztási szituáció: testvér (l. Melléklet, 1. kérdés), házastárs (l. 2. kérdés), gyermek (l. 3. kérdés), unoka (l. 4. kérdés).

B) Az egyház nyelvhasználati színteret a templomi szertartás előtt és után a hívőkkel/hívőtársakkal folytatott beszélgetések (l. 5. kérdés) és az ima nyelvválasztási szituáció (l. 6. kérdés) képviseli.

C) Az írás-olvasás nyelvválasztásáról összesen két kérdés válasza került be (l. 7.¹² és 8. kérdés).

D) Az identitás változóra utaló kérdés (l. 9. kérdés).

E) A három attitűdváltozó kérdése (l. 10., 11. és 12. kérdés).

F) A nyelvtudást mérő önértékelő teszt¹³ román nyelvre vonatkozó válasza (l. 13a).

Nyelv(választás)i szintek értékskálája

A nyelvválasztási változóknál a nyelvi szintek a három beszédmódra vonatkoznak: román egynyelvű, magyar egynyelvű és román–magyar kétnyelvű beszédmód (vö. GROSJEAN 1995: 261–264). Ezek kódértékei: (1) románul; (2) románul és magyarul; (3) magyarul. Mivel ezen értékek átlagolva lesznek, az eredményeket mindig úgy kell értelmezni, hogy minél jobban közelítenek az átlagok az 1-es értékhez, annál inkább jellemzi az adatközlőt „románságának” – nyelvszociológiai változók szerinti – megőrzése és ezáltal a fenntartható kétnyelvűség. Ugyancsak háromszintűek a válaszok az identitásra és az attitűdökre vonatkozó változóknál. A nyelvtudás változónál az ötfokú értékskálát lineáris transzformációval ugyanilyen skálára hoztuk, így az 1-es érték lett ennél a változónál is az FKS legerősebb románság értéke, mely az 5-ös román tudást jelöli (vö. 2. táblázat, n=61). Így tehát az 1 az FKS legmagasabb szintjének értéke, a 2 az FKS közepes szintjének értéke és a 3 az FKS legalacsonyabb szintjének értéke (vö. 1. ábra). A 181 longitudinális megfigyelés FKS átlagértékei az FKS indexek. Minden megfigyelés rendelkezik egy FKS indexszel.

A továbbiakban a két tizedes pontosságúra alakított FKS skálán, a megfigyelések sorrendjének értelmezését technikailag megkönnyítendő, hat szintet (övezetet) definiáltunk a 181 index sorba rendezésekor: 1 = 1–1,33; 2 = 1,36–1,64; 3 = 1,67–2; 4 = 2,01–2,33; 5 = 2,36–2,66; 6 = 2,67–3. Ennek megfelelően az 1–3

¹² A kérdőívben feltett „Kinek szokott románul levelet írni?” kérdésre kapott válaszok az olvasás változóhoz igazítva, a skálában alkalmazott kódolási rendszer szerint lettek átalakítva ekképpen: szokott-e írni, 1 = igen, 2 = nem.

¹³ Az nyelvtudást mérő ötfokú önértékelő teszt GAL (1979) vizsgálata alapján készült.

övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása a (leginkább) jellemző, illetőleg a 4–6 övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása (egyáltalán) nem jellemző. A statisztikai elemzéseket a ROPstat programcsomaggal (VARGHA 2008; VARGHA ET AL. 2015) készülték.

A 13 nyelvészociológiai változóból létrehozott 6 skálaövezet és a 181 longitudinális megfigyelés alapján kialakított FKS: statisztikailag magas belső konzisztenciájú, reliábilis skálát képez. Ennek igazolásául szolgált az itemanalízis, melynek eredménye szerint az FKS Cronbach-alfa értéke a három vizsgálati időpontban rendre 0,82, 0,77, illetve 0,85 volt. (Egy megbízható skálának 0,70 feletti értéket illik mutatnia.) Az FKS a kétegyházi közösség nyelvcserehelyzetében tapasztalt nyelvi és közösségi sajátosságaira épül. Egy másik közösségben az FKS-t úgy kell kialakítani, hogy a vizsgálandó közösség sajátosságaira épüljön, és hogy érvényességét itemanalízissel hasonlóképpen lehessen igazolni.

	1	1,5	2	2,5	3	Összesen
5	61	0	0	0	0	61
4	0	36	0	0	0	36
3	0	0	37	0	0	37
2	0	0	0	30	0	30
1	0	0	0	0	17	17
	61	36	37	30	17	181

2. táblázat¹⁴

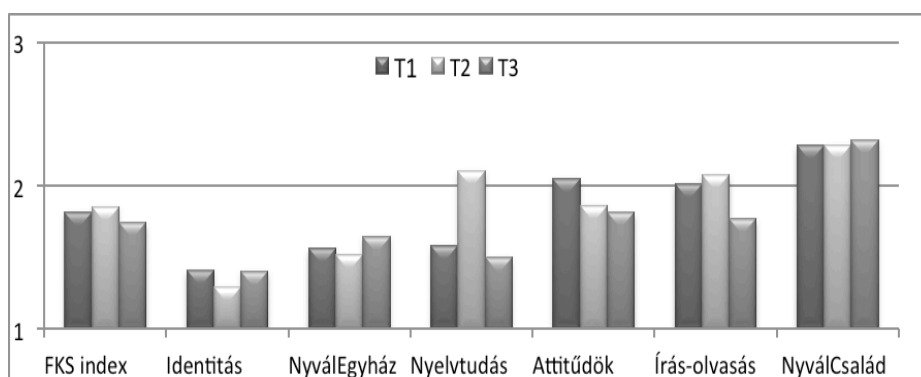
A nyelvtudás változó adatai (n=181): ötfokú értékskála lineáris transzformációja háromfokú skálára

A nyelvészociológiai változók FKS átlagértékei (indexei)

Elsőként az FKS hat nyelvészociológiai változójára vonatkozó átlagértékek ismertetése következik. Az 1. ábra Y-tengelyén szereplő értékek az adatközlők román (1), román–magyar (2), illetve magyar (3) kódolt válaszait mutatják. Az X tengely a hat nyelvészociológiai változóra vonatkozó T1, T2 és T3 időpontban gyűjtött válaszok mintaátlagait mutatja. Az FKS index (X tengelyen balról, T1, T2, T3 oszlopok) átlaga a hat nyelvészociológiai változó átlagának összesített átlagával egyenlő. Az 1. ábra eredményeit úgy kell értelmezni, hogy ha az átlagok az 1-es értékhez közelítenek, akkor a románra vonatkozó válaszok gyakorisága

¹⁴ A 2. táblázatban szereplő adatokkal egyrészt bemutatjuk, hogy milyen körültekintést igényel a különböző fokozatú válaszkálákkal rendelkező nyelvészociológiai változók egységesítése, másrészt, ismertetjük a longitudinális mintában szereplő adatközlők román nyelvtudásának önértékelését. Informatív és előre nem feltételezhető érték például, hogy 17 esetben a román nyelvtudás az iskolai osztályzatnak megfelelő 1-es értéket kapta olyan interjúkban, amelyek alapnyelve a román volt.

érvényesül, ha a 3-ashoz, akkor a magyarra vonatkozó válaszok gyakoribbak (1. fent is). Jól látható az 1. ábra átlagértékeiből, hogy a nyelvészociológiai változók között is vannak eltérések. A román identitásra és az egyházi szituációkban használt román nyelvre vonatkozó válaszok átlagértékeihez képest a családi nyelvhasználat átlagértékei a 2-es érték felett helyezkednek el, tehát ez utóbbi esetben a válaszok átlaga a román és magyar, illetve a magyar válaszokhoz jobban közelítenek, mint az első két nyelvészociológiai változó átlagértékeinél. Az eredményekkel nem igazolható az a szakirodalomban gyakran megjelenő állítás, mely szerint a családi szintéren van leginkább lehetőség a román nyelv használatára. Hiszen attól, hogy az egyén nem beszél családjában románul, még imádkozhat románul, beszélhet rendszeresen románul (például a templomban hívőtársaival), illetve etnikai identitását vallhatja románnak. A T1, T2 és T3 szerinti bontással kapott mintaátlagokat összevetve kiderül, hogy a nyelvcsere húszéves folyamatában nem minden nyelvészociológiai változó a nyelvcsere trendje szerint, és az egyazon irány felé tartó változást produkálja. A longitudinális nyelvcsere trendjét mutatja, ha a T1-es, a T2-es és a T3-as válaszok a nyelvcsere folyamatával összhangban vannak: a román nyelvhasználat csökkenése együtt jár a kollektív/közösségi identitás leépítésével/gyengülésével (BORBÉLY 2013). Az FKS index váltakozó értékei is igazolják, hogy a skála változóival kimutatható és jól mérhető a fenntartható kétnyelvűség.

1. ábra

Az FKS index és hat nyelvészociológiai változó átlagértékei a T1, T2 és T3 megfigyelések szerinti bontásban
(értékszintek: 1=román, 2=román és magyar, 3=magyar)

**Beszélők közötti variabilitás:
egyéni FKS index vs. egyéni szociológiai és egyéb változók**

Az 1. ábrán látható FKS (össz)index és a T1, T2 és T3 vizsgálat adatközlők főbb jellemzői közötti összefüggéseket keresve az alábbiakban a Tau-b¹⁵ rangkorrelációkat ismertetjük. Pontosan azt kell kideríteni, hogy milyen egyéni mutatókkal rendelkeznek azok az adatközlők, akikre a fenntartható kétnyelvűség a jellemző (l. FKS index). Az elemzéshez a minta kiválasztásának három mutatója: az életkor, a nem és az iskolázottság mellett további három adatközlői változót választottunk ki: melyik nyelven tanult meg beszélni (l. 14. kérdés), román iskolában végezte-e el az általános iskolát (l. 15. kérdés), illetve román-e a házastársa (l. 16. kérdés).

A T1, T2, T3 időpontban mért FKS index rangkorrelációját a hat változóval a 3. táblázat tartalmazza. Az adatok negatív, illetve pozitív összefüggéseket mutatnak. Negatív (-) összefüggés van az FKS index és egy adatközlői változó között, ha az FKS kisebb értékei az érintett változó nagyobb értékeivel járnak együtt, nagyobb értékei pedig az érintett változó kisebb értékeivel. Pozitív kapcsolat esetén a kis értékek a kis értékekkel, a nagy értékek pedig a nagy értékekkel járnak gyakrabban együtt. Az értékek utáni jelek a szignifikancia erősségét jelölik (növekvő sorrendben: + = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$). Ha a korrelációs értéket követően nincs jel, akkor nincs még tendenciaszintű (+) kapcsolat sem. Például az életkor esetében a kapott szignifikáns negatív korrelációt úgy értelmezhetjük, hogy minél kisebb az FKS index értéke (tehát minél inkább a románság felé húz), annál idősebb az adatközlő, és ez az összefüggés – bár az értékek időbeli csökkenése regisztrálható – mindhárom terpmunka során erősen szignifikáns (l. a 3. táblázat első sorát). Az összefüggésből levont következtetés tehát az, hogy minél idősebbek az adatközlők, annál inkább adnak a román nyelvre vonatkozó válaszokat, tehát a kétnyelvűség fenntartása annál inkább jellemző rájuk.

A táblázat további adatai szerint az életkor mellett szintén jelentős mindhárom (T1, T2, T3) időpontban az összefüggés az FKS index és a román házastárs változó között, tehát erősíti a kétnyelvűség fenntartását, ha az adatközlő házastársa is román.

Az FKS index és az adatközlők neme közötti kapcsolat valóságos időbeli változást mutat. A T1 idején még szignifikáns kapcsolat szerint a nők (kódjuk 2) román válaszai többször fordulnak elő, mint a férfiak (kódjuk 1) román válaszai.

¹⁵ A Tau-b rangkorreláció alkalmazása azért tűnt megfelelőnek, mert itt a korreláltatandó változók (pl. iskolázottság) többnyire ordinális skálájúak (vö. VARGHA 2007: 12.3.2. alfejezet). Természetesen más eljárásokkal is elvégezhetőek ilyen típusú statisztikai számítások (pl. a Spearman-korrelációval).

Ez a különbség elhalványul T2 és T3 idejére, vagyis a nemek közötti román válaszok között szignifikáns eltérés ekkor már nem tapasztalható.

	T1	T2	T3
Életkor	-0,383**	-0,373**	-0,345**
Nem	-0,214*	-0,114	-0,06
Iskolai végzettség	0,169+	0,315**	0,178+
Első nyelv	0,183+	0,216*	0,263+
Román iskola	-0,167	-0,161	-0,093
Román házasítás	0,321**	0,303**	0,318*

3. táblázat

Az FKS index rangkorrelációja a T1, T2, T3 időpontokban az adatközlők hat változójával (Tau-b értékek)

Az FKS index és az iskolai végzettség, illetve az elsőként elsajátított román nyelv közötti kapcsolat abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a valóságos időbeli változás bizonyos fokú oszcilláló mozgást mutat. T1 idején feltehetőleg a történelmi idő (rendszerátalakítás) hatásaként értelmezhető a tendenciaszintű kapcsolat, T2 idején bátrabb a válaszadás a társadalmi környezet miatt, majd T3 idején immár a nyelvcsere hatása valószínűsíthető.

A román iskola változó azt mutatja, hogy milyen komolyan befolyásolja az adatközlők fenntartható kétnyelvűségét, ha a nemzetiségi közösség különböző generációi számára az állam nem biztosítja a saját nemzetiségi nyelvű oktatást. Ez ugyanis a táblázatban az egyetlen változó, amely nem mutat szignifikáns összefüggést az FKS indexszel. Az értékek negatív előjele azt mutatja, hogy azok az adatközlők adnak román válaszokat, akik nem jártak román iskolába. Mivel az adatok nem szignifikánsak, ezért téves lenne az adatokból olyan következtetést levonni, hogy a román iskola egyáltalán nem hat a fenntartható kétnyelvűségre. Az eredményeket másként kell értelmezni. A román válaszokat dominánsan adó adatközlők gyermekkorában román iskola nem működött. A paradoxon most következik. Azok az adatközlők, akik már járhattak román iskolába, azokba az életkori csoportokba tartoznak, akik kevesebb román választ adtak az FKS változói tekintetében. Ennek a nyelvcsere a magyarázata.¹⁶ Mindazonáltal nem

¹⁶ Az első világháborút követő időszakról egészen 1949-ig a településen román nyelven/nyelvet oktató iskola nem volt. E három évtizedben az általános iskolás korú gyermekek otthon tanultak meg románul beszélni és az ortodox hittanórán (a Bibliából) olvasni – amennyire ez heti egy órában, több osztály összehívásával lehetséges volt. Lényegében az ezekhez az évtizedekhez kapcsolható nemzetiségi nyelvpolitika biztosította a nyelvcsere stabil alapjainak a lerakását. Ennek következtében, de más társadalmi és közösségi

szabad figyelmen kívül hagyni BARTHA (2002) általános megállapítását sem, miszerint: „a magyar iskolák nem kis részében az esély- és jogegyenlőség még mindig csak mint kívánalom áll szemben a kulturális és nyelvi sokszínűséget elutasító magatartással”.

A következőkben az életkor és a román házastárs változókat vizsgáljuk meg részletesebben, úgy hogy az összefoglaló FKS skála indexet hat összetevőjére (hat nyelvszociológiai változóra) „bontjuk”, így keresve az összefüggéseket (vö. 4. és 5. táblázat). Mindhárom terepmunka mintájában az életkorral három (román nyelvválasztás a családban és az egyházban, illetve az attitűdök), a román házastárssal két (román nyelvválasztás a családban és az attitűdök) nyelvszociológiai változó mutat szignifikáns kapcsolatot. Az 1. ábra alapján kikövetkeztethető, hogy a nyelvválasztás a családban változó magas (2-nél nagyobb, vagyis a magyar felé húzó) értékei az idősek és a román házastárssal élők esetében a legritkábbak. Ez az eredmény is mutatja, hogy a társadalmi változások eredményeként egyre gyakoribb román–magyar házasságok milyen komoly változást hozhatnak abban, hogy az egyének miként beszélnek otthonaikban. Lényeges továbbá az is, hogy az idősek és a román házastárssal élők pozitív attitűdőkkel rendelkeznek a román nyelv iránt, mivel a kapcsolat mindhárom időpontban szignifikáns.

tényezők eredményeként is, napjainkban a román iskolába járó gyermekek már úgy kezdik az iskolát, hogy otthon szinte mind csak magyarul beszélnek. A tanulmányban ismertetett LongBiLing kutatás másik mintája a település román általános iskolájában készült trendkutatáshoz kapcsolódik. Ez a longitudinális minta a terepmunkák idején tanuló felső tagozatos tanulókból tevődött össze. A vizsgálatban egy 100 képet megnevező teszt felvételére került sor, azzal az instrukcióval, hogy románul kell megnevezni a képeken látottakat. Az értékelhető válaszok közül a teszthelyzetben aktiválható román szavak egyrészt az otthon használt nyelvjárási szavakból, másrészt az iskolában tanult sztenderd szavakból tevődtek össze. A válaszok között előforduló magyar szavak a nyelvcsere térnyeréseként értékelhetők. A következőkben bemutatott T1 és T2 iskolai minta néhány vizsgálati eredménye annak illusztrálására szolgálja, hogy kiderüljön: az otthoni román nyelvhasználat hiányát az iskola nem tudja pótolni, így a fenntartható kétnyelvűséget sem képes hatékonyan támogatni. A szóteszt román nyelvű válaszai közül a nyelvjárási válaszok száma átlagosan 14 (T1) és 4 (T2) volt, a sztenderd válaszok száma átlagosan 34 (T1) és 31 (T2) volt. A magyar válaszok száma átlagosan 46 (T1) és 61 (T2) volt (vö. BORBÉLY 2005a).

	T1	T2	T3
Román nyelvtudás	-0,414**	0,048	-0,327**
Román írás-olvasás	-0,276**	-0,316**	-0,180+
Nyelvválasztás: család	-0,435**	-0,544**	-0,379**
Nyelvválasztás: egyház	-0,287**	-0,384**	-0,292**
Identitás	-0,136	-0,252*	0,034
Attitűdök	-0,286**	-0,325**	-0,364**

4. táblázat

Az életkor változó korrelációja hat nyelvszociológiai változóval

	T1	T2	T3
Román nyelvtudás	0,353**	0,236*	0,304+
Román írás-olvasás	0,169	0,124	0,081
Nyelvválasztás: család	0,407**	0,396**	0,460**
Nyelvválasztás: egyház	0,413**	0,17	0,231
Identitás	0,045	0,151	0,311+
Attitűdök	0,245*	0,335**	0,318*

5. táblázat

A román házastárs változó korrelációja hat nyelvszociológiai változóval

Fenntartható kétnyelvűségi mérése klaszterekkel

Egy további lehetőség az összefüggések keresésére a három terepmunka során gyűjtött megfigyelések (n=181) homogén csoportokba (ún. klaszterekbe) rendezése. Ennek kiderítésére a statisztikai módszerek közül a klaszterelemzés (klaszteranalízis) az alkalmas. Egy-egy klaszterbe azok a megfigyelések kerülnek, amelyekre a hat nyelvszociológiai változóra vonatkozó válaszok hasonlóak. A klaszterelemzés eredményeiből kiderül, hogy a 181 megfigyelés hét, ún. **f e n n t a r t h a t ó k é t n y e l v ű s é g i k l a s z t e r b e** csoportosítható (FK1–FK7)¹⁷. A 6. táblázat tartalmazza a klaszterek FKS-átlagát, a klaszter-nagyságot (a klaszterbeli megfigyelések számát), a klaszterek heterogenitását (a klaszterbeli elemek páronkénti távolságainak átlagát), valamint a hat nyelvszociológiai változóra vonatkozó román és magyar válaszok erősségi fokozatait (l. a) és b) jelmagyarázat). Az FKS-átlagok mutatják a klaszterbe került megfigyelések románság-szintjét (1=román, 2=román és magyar, 3=magyar).

¹⁷ A hét klaszter kialakításának matematikai statisztikai leírása VARGHA – BORBÉLY (megjelenés alatt) olvasható.

Klaszter	FKS- átlag	Gyako- riság	Hetero- genitás	Nyelvszociológiai változók					
				1	2	3	4	5	6
<i>FK1</i>	1,21	42	0,33	R	R+	R+	(R)	(R)	R+
<i>FK2</i>	1,49	7	0,25	M+++	R	R+	R	(R)	R+
<i>FK3</i>	1,62	17	0,62	(R)	R	(M)	–	–	–
<i>FK4</i>	1,68	37	0,97	–	(M)	(R)	(R)	–	–
<i>FK5</i>	1,94	30	0,79	–	(M)	M	(R)	(R)	(M)
<i>FK6</i>	2,31	17	0,63	(M)	M	M	M+++	(R)	M
<i>FK7</i>	2,54	31	1,04	(M)	(M)	M	M+	M+++	M+

6. táblázat
A 181 megfigyelés (T1, T2, T3) FK klaszterei az FKS mutató
átlaga szerinti sorrendben

Jelmagyarázat:

a) Nyelvszociológiai változók: 1 = Román nyelvtudás, 2 = Román írás-olvasás, 3 = Nyelvválasztás: család, 4 = Nyelvválasztás: egyház, 5 = Identitás, 6 = Attitűdök;

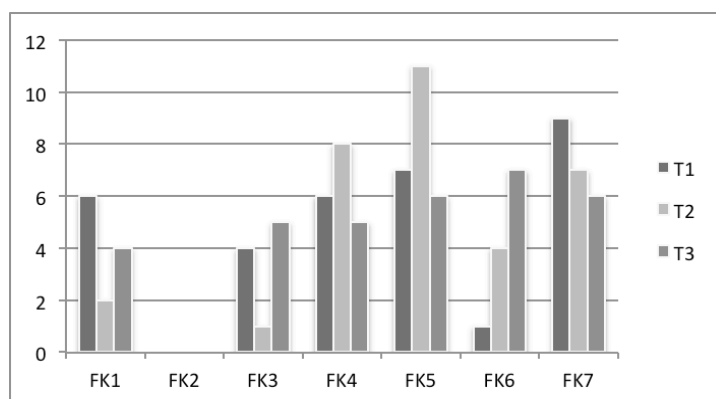
b) R = román és M = magyar válaszértékek ötfokúsága a leggyengébbtől a legerősebb felé haladva: (1) (R), (M); (2) R, M; (3) R+, M+; (4) R++, M++; (5) R+++; M+++¹⁸

A 181 megfigyelés közül (vö. 6. táblázat, vízszintes sorok) 42 az FK1 klaszterbe került, ezekre jellemző a leginkább a román válaszok dominanciája, illetve 31 megfigyelés került az FK7 klaszterbe, ezekre jellemző a leginkább a magyar válaszok dominanciája. A klaszterek közül az FK2 és az FK1 a leghomogénebb, vagyis az ezekbe a klaszterekbe került megfigyelések közötti hasonlóság a legjelentősebb. A két klaszter között a különbséget az adja, hogy az FK2-be tartozó megfigyelésekre a román nyelvtudás önértékelése a leggyengébb válaszokat mutatja, ezért nem kerülhettek az FK1-be. Az FK1-be tartozó megfigyelésekre az a jellemző, hogy a legerősebb román értékek három nyelvszociológiai változóra vonatkoznak: román írás-olvasás, családi román nyelvhasználat és pozitív román nyelvi attitűdök. Némileg alacsonyabb, de még mindig román dominanciájú válaszok az egyházi nyelvválasztás és az identitás változókra vonatkoztak. Ezek közé helyezhető el a román nyelvtudásra vonatkozó szint. Az FK1-es megfigyelésektől a legnagyobb távolságra pozicionált FK7-es megfigyelésekre ezzel szemben az jellemző, hogy nagyon erősen magyar identitásúak, erősen jellemzi

¹⁸ A zárójelések a leggyengébb, a hárompluszosak a legerősebb értékek. Ennek megfelelően a 6. táblázatban jelölt FKS fokozatai a román nyelv térvesztésének és a magyar nyelv térnyerésének stádiumai szerint a következők: R+++; R++, R+, R, (R), –, (M), M, M+, M++, M+++.

őket az egyházban a magyar nyelvválasztás és a magyar nyelvre vonatkozó pozitív attitűdök. A szomszéd, FK6-os megfigyelések abban különböznek az FK7-es megfigyelésektől, hogy az identitás változó, bár alacsony értékkel, de a román övezetbe került. Az FK1, FK2, illetve az FK6, FK7 klaszterek között elhelyezkedő FK3, FK4 és FK5 klaszterek átmeneti klaszterek, amelyeket a román és a magyar válaszok váltakozó dominanciája jellemez. FK3 és FK4 közös abban, hogy az identitásra és a nyelvi attitűdökre vonatkozó szint se a román, se a magyar felé nem billen el. FK4-re és FK5-re jellemző a román nyelvű írás-olvasás alacsony szintje, illetve az alacsony román egyházi nyelvválasztás. Az FK3 és FK5 klaszter családi nyelvválasztása inkább magyar.

A hét klaszter (vö. 6. táblázat, oszlopok) olyan (a nyelvcsere folyamattal összefüggő) változásokra is rámutat, hogy a román nyelvre vonatkozó válaszok legelőször hol gyengülnek (vö. román nyelvtudás: FK2, kivéve: FK3 és attitűdök: FK3) és hogy a legtávolabbi hol maradnak fenn (vö. egyházi nyelvválasztás: FK5 és román identitás: KF6).

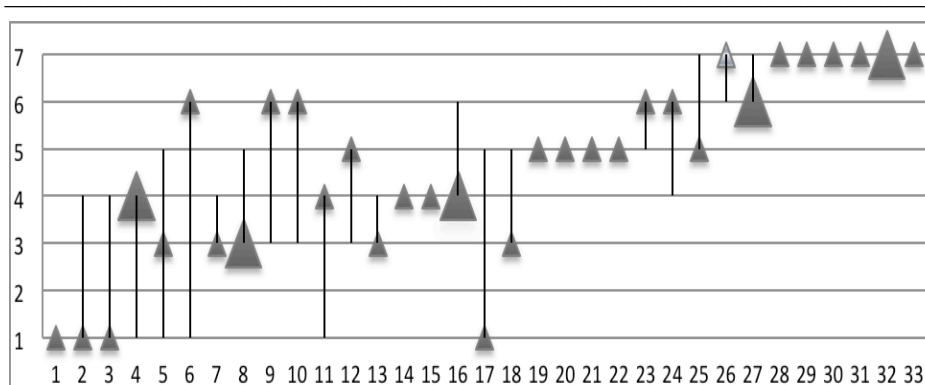
2. ábra

A mindhárom időpontban megvizsgált 33 adatközlő megoszlása a hét FK klaszterben T1, T2 és T3 szerint

Beszélőn belüli változások: egyéni klaszterbesorolás vs. húsz év

A következőkben azt fogjuk elemezni, hogy a hét FK klaszterben milyen megoszlásban fordulnak elő azok az adatközlők, akiknek mindhárom időpontból vannak megfigyelései (2. ábra). A három terepmunka 99 megfigyelése a hét klaszterben úgy oszlik meg, hogy a „legrománabb” FK1, FK2, FK3 klaszterekben 22 megfigyelés van, a „középső”, de még román tendenciájú FK4 klaszterben 19 megfigyelés, végül a „legmagyarabb” klaszterekbe (FK5–FK7) 58 megfigyelés tartozik. Ez az eloszlás is igazolja, hogy a vizsgált román közösségben a román–magyar nyelvcsere folyamata összetett, de a befejező szakaszában található.

A klaszterekbe rendezett megfigyelések eloszlásait a nyelvcserefolyamat trendjére vonatkozó feltételezés szerint elemezve kiderül, hogy csupán egy klaszterre, az FK6-ra jellemző, hogy a valóságos időben növekszenek a magyarra vonatkozó válaszok. Az ide tartozó megfigyelésekre jellemző egyértelműen a román–magyar nyelvcsere fokozatos és egyenes irányú folyamata: a nyelvcserefolyamat trend. A változásmozgás ebben a klaszterben veszíti el azt a dinamikáját, amely a többi klasztert még jellemzi (l. 2. ábra, továbbá alább, a 35. adatközlő egyedi esete is ezt támasztja alá, 3. ábra). A klaszterelemzés egy új eredménnyel egészíti ki eddigi tudásunkat. Eszerint a változásmozgás dinamikájának van egy határpontja, amely a nyelvcsere visszafordíthatósága szempontjából döntő jelentőséggel bír. Ez a határ jelzi, hogy meggyengül a változás dinamikai lendülete, ennek következtében a nyelvcsere folyamata abba a fázisba jut el, amelyben a folyamat visszafordíthatatlanná válik és a lezáruláshoz jut. Fontos ennélfogva az FK1 és FK3, illetőleg az FK4 és FK5 klaszter egyazon változásmintázata is. (A 99 T123-as megfigyelésből az FK2 klaszterbe egy sem került, de az egész korpuszból is csupán 7). Az FK7 klaszterbeli megfigyelések számának (húsz éves) csökkenése a terepmunka körülményeivel értelmezhető leginkább, hiszen román nyelven folyó interjú keretében történtek a válaszadások. Hipotetikusán megfogalmazható, hogy ugyanezek az adatközlők ugyanebben az időben magyar nyelvű interjúban gyakrabban adnak magyar válaszokat, mint a román interjúban. Ennek a szituációs tényezőnek a hatását figyelmen kívül hagyni nem lehet (l. akkomodáció-elmélet).

3. ábra¹⁹

A mindhárom időpontban megvizsgált 33 adatközlő FK klaszterbesorolása és 20 éves változása

További kérdés, hogy a 33 adatközlő hét klaszterbe történő besorolása miként változik a 20 évet átölelő longitudinális vizsgálat során. A 3. ábra Y-tengelye a klaszterek indexét jelzi (FK1–FK7) az X-tengely pedig a 33 adatközlő három időpontbeli megfigyeléseit úgy mutatja be, hogy a háromszög²⁰ és a függőleges egyenes kombinációja jelzi az időbeli változás módját és irányát. A háromszög pozíciója a T3-beli klaszterbesorolást mutatja, az ettől eltérő T1 és T2 adatokat pedig az egyenes elhelyezkedése jelzi: a háromszögből vezet az egyenes addig a klaszterig, ahonnan a T1, T2 adatok visszafordultak pl. a románabb klaszterek irányába. Találunk olyan ábrázolást is, amikor a háromszöget átszeli az egyenes. Ebben az esetben a T3-as klaszterbesorolás a T1-es és T2-es besorolás között helyezkedik el, a változás oszcilláló (pl. 5. adatközlő).

Amennyiben csak háromszög van, függőleges egyenes nincs, az adatközlő mindhárom megfigyelése ugyanabba a klaszterbe került. Így az 1. adatközlő (X-tengely 1. érték) mindhárom időpontban az FK1 klaszterbe lett sorolva, a 14. és a 15. adatközlő az FK4-be, a 19., 20., 21., 22. az FK5-be, illetőleg a 28., 29., 30., 31., 32. és 33. adatközlő az FK7 klaszterbe. Miközben tehát a 33 adatközlő közül csupán egy olyan volt, aki mindhárom időpontban FK1-be, a „legrománabb” klaszterbe került, addig hatan mindhárom időpontban az FK7, a „legmagyarabb” klaszterbe kerültek. A 33 adatközlő 99 megfigyelése közül csupán 4-re jellemző, hogy T3 idején az FK1 klaszterbe került. A 2. és a 3. adatközlő a húsz év alatt

¹⁹ Ugyanez az ábra a mintázatok láthatóbbá tétele céljából két bontásban is bemutatásra kerül (l. 4. és 5. ábra).

²⁰ Az ábrán 5 háromszög dupla méretű (4., 8., 16., 27. és 32. számú adatközlő), illetve egy háromszög méretében nem különbözik, de színátmenetes (26. számú adatközlő), ezek jelentése a további elemzésekből derül majd ki.

egészen az FK4 klaszterig jutott el, hogy aztán T3 idejére (újra) az FK1-be visszakerüljön. Hat további adatközlőre jellemző, hogy a T1-es és a T3-as klaszterbesorolásukhoz képest (amelyek megegyeznek), a T2-es klaszterbesorolás valamilyen irányú elmozdulást, kilengést, oszcilláló változást mutat (vö. 7., 8., 11., 16., 24., 26. adatközlő). Miközben a 2., 3., 7., 8., 16. adatközlőknél a T2 változás a nyelvcsere irányába mozdul el, addig a 11., 24. és 26. adatközlőknél ez a mozgás fordított, a „magyarabb” klaszterekből a „románabb” klaszterek felé történik a változás. Öt adatközlő esetében visszafordult az irány a magyarabb klaszterekből a románabb klaszterekbe kerülve, de ezekben az esetekben a változás egyirányú (és nem oszcilláló): 13., 17., 18., 25. és 27.

Változástípusok

A 33 adatközlő a húszéves megfigyelések alapján és a klaszterbesorolások szerint összefoglalóan az alábbi változástípusokat produkálta.

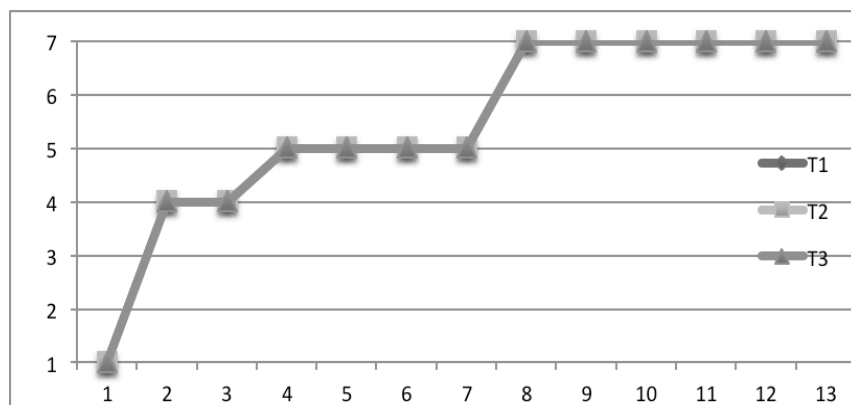
Változástípusok (a 3. ábra alapján):

1. nincs változás (13 ak = adatközlő, vö. 4. ábra)
 - 1.1. kétnyelvűség fenntartva (FK1: 1 ak, FK4: 2 ak)
 - 1.2. nyelvcsere befejező szakaszai (FK5: 4 ak, FK7: 6 ak)
2. van változás (20 ak, vö. 5. ábra)
 - 2.1. visszafordult változás (5 ak)
 - 2.1.1. kétnyelvűség fenntartása felé egy, kettő, illetve négy klaszterrel (FK4–FK4–FK3: 1 ak, FK5–FK5–FK3: 1 ak, FK5–FK5–FK1: 1 ak)
 - 2.1.2. nyelvcsere fázisokon belül két, illetve egy klaszterrel (FK7–FK5–FK5: 1 ak, FK7–FK7–FK6: 1 ak)
 - 2.2. oszcilláló változás (10 ak)
 - 2.2.1. kétnyelvűség fenntartását biztosító három, kettő, illetve egy klaszteres változás (FK1–FK4–FK1: 2 ak; FK1–FK4–FK4: 1 ak, FK1–FK5–FK3: 1 ak, FK3–FK5–FK3: 1 ak, FK4–FK1–FK4: 1 ak, FK4–FK6–FK4: 1 ak; FK3–FK4–FK3: 1 ak)
 - 2.2.2. nyelvcsere fázisai felé tartó egy, illetve kettő klaszterrel (FK4–FK3–FK5: 1 ak, FK6–FK4–FK6: 1 ak, FK7–FK6–FK7: 1 ak)
 - 2.3. fokozatos változás nyelvcsere irányába (4 ak) (FK1–FK6–FK6: 1 ak, FK3–FK5–FK6: 1 ak, FK3–FK6–FK6: 1 ak, FK5–FK5–FK6: 1 ak).

A klaszterelemzéssel szerzett ismeretek azt igazolják, hogy vannak adatközlők (a T123 longitudinális minta kb. egyharmada), akiknek a kétnyelvűségét

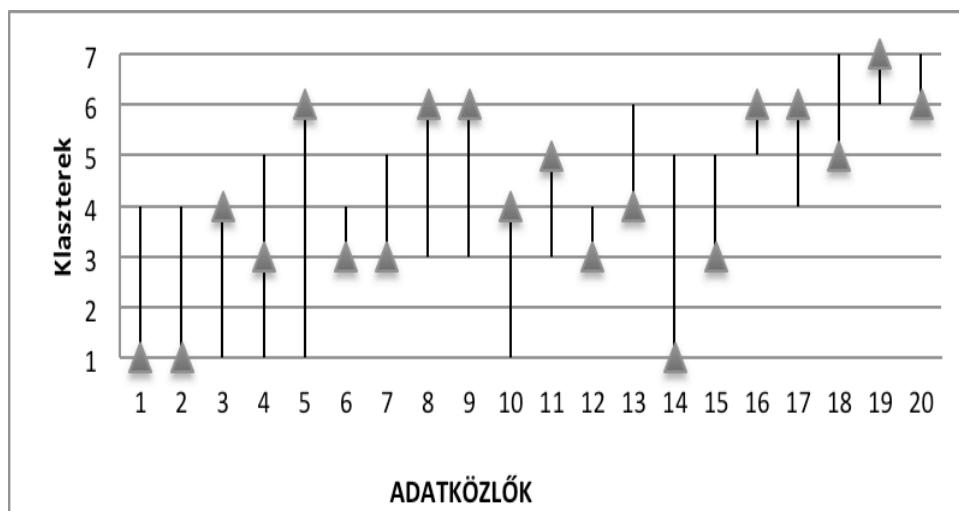
nem befolyásolták a húsz éves egyéni, közösségi és társadalmi változások, vagyis a beszélőn belüli változás őket nem jellemzi. Fontos viszont, hogy míg közülük 3 az FK1–FK4 klaszterekbe került, addig a maradék 10 adatközlő az FK5–FK7 klaszterekben volt állandó besorolású (vö. 4. ábra). A mintában szereplő adatközlők többségére (közel kétharmadára) a beszélőn belüli változás volt a jellemző (l. az 5. ábrát, illetve a fenti változástípusokat). Ezek tipizálása két szempont szerint történt: az egyik, hogy a húsz év alatt mely klaszterbe kerültek, a másik hogy milyen változástípus jellemzi őket. Az FK1–FK4 klaszterekbe került adatközlőket a kétnyelvűség fenntartása jellemzi, az FK5–FK7 klaszterekbe kerülteket pedig a nyelvcsere különböző fázisai.

A változástípusok három típusúak lehetnek. Az első a (nyelvcsere irányából) visszafordult (vö. változástípusok 2.1.), a második az oszcilláló (vö. változástípusok 2.2.), a harmadik pedig a fokozatos (nyelvcsere irányába tartó) változás (vö. változástípusok 2.3.). Tizenegy adatközlő húsz éves klaszterbesorolásának változása a fenntartható kétnyelvűség szempontjából pozitív változásként értelmezhető. A kétnyelvűség fenntartása közülük háromnál visszafordult (vö. változástípusok 2.1.1.) és nyolcnál oszcilláló, oda-vissza mozgással (vö. változástípusok 2.2.1.). Végül kilenc adatközlő húsz éves klaszterbesorolásakor a következő változástípusok voltak megfigyelhetők. A változás (immár) a nyelvcsere fázisain belül, illetve irányába történt, úgy, hogy visszafordult a változás iránya a nyelvcsere fázisain belül (2 adatközlő, vö. változástípusok 2.1.2.), oszcilláló mozgás volt tapasztalható (3 adatközlő, vö. változástípusok 2.2.2.), illetve fokozatos változással kerültek a nyelvcsere képviselő klaszterekbe (4 adatközlő, vö. változástípus 2.3.).

4. ábra

Nincs változás T1, T2, T3 idején ugyanabban az FK1–FK7 klaszterben (n=13).

5. ábra
Változások T1, T2, T3 idején FK1–FK7 klaszterek szerint (n=20)

Néhány adatközlő nyelvi profilja

A fenntartható kétnyelvűség egyéni megvalósulásáról további ismereteket kutatva az alábbiakban a T123 mintából néhány adatközlő nyelvi életrajzát/profilját mutatjuk be. Ahogy ez a klaszterelemzésből kiderült, a 33 adatközlő egyike mindhárom időpontban a „legrománabb”, FK1 klaszterbe került (vö. 3. és 4. ábra, 1. számú adatközlő). Ki ez az adatközlő, miért sikerült neki az, ami a többi 32 adatközlőnek nem? A 103. kódszámú²¹ adatközlő 1949-ben született (a terepmunkák idején 41–51–61 éves volt), 12 osztályt végzett nő, aki magyar iskolába járt. Nagymamája a Bibliából tanította meg románul olvasni (T1: „*Buna-mę m-onvãţat să cit’esc româneşţe din Biblie*”). Kétegyházán dolgozott és kollégái idősek voltak, így velük mindig tudott románul beszélni. Házastársa romániai születésű, akinek romániai rokonaival élénk kapcsolatot tartanak fenn. Hosszasan beszélt arról, hogy milyen jól őrzik még férje rokonainak lakhelyén a román hagyományokat és a népviseletet. Karácsonykor és más ünnepeken is évente többször odalátogatnak. Erős román nyelvi és közösségi identitását interjúbeli megnyilatkozásai is jól illusztrálják. Nyelvválasztásakor egy szabályt alkalmaz:

²¹ A T123 mintában szereplő személyek kódszáma a T1-es terepmunka idején szerzett interjúsorrend sorszámát mutatja. A tanulmány ábráiban az adatközlőkre vonatkozó sorszámok eltérnek az adatközlők kódszámától. Itt jegyezzük meg, hogy a longitudinális vizsgálatok fontos velejárója a pontos és következetes adatközlőkről szóló adminisztráció is (BORBÉLY 2011).

a románokkal románul, a magyarokkal magyarul beszél.²² Ezzel a szabállyal szülei és nagyszülei mintáját követi, de a gyermekei korosztályába tartozókkal ezt a szabályt már nem tudja érvényesíteni, bármennyire is szeretné (vö. 103. adatközlő, a. interjúrészlet). Foglalkoztatja a nyelvcseré is, amit közössége részéről nem tud elfogadni (l. 103. adatközlő, b. interjúrészlet). T3 idején egy „missziójáró” is beszámolt. A közeli város áruházában dolgozó fia, ha egy romániai vásárló kéréseit/kérdéseit nem teljesen érti, anyját hívja mobiltelefonon, aki tolmácsolásával segíti ki fiát és annak vásárlóját. Résztvevő megfigyeléseim is az adatközlővel készült interjúban elhangzottakat támasztják alá, ezek közül egy történet következik, melynek a 103-as adatközlő az egyik főszereplője. Egy temetésen vettem részt, ahol a románul is tudó (bár a temetésen románul meg nem szólaló) baptista lelkész búcsúztató beszédében elmondta, hogy az elhunyt betegsége alatt rendszeresen látogatta. Ezen alkalmakkor a közös ima után a lelkész a beteget rendszeresen megkérdezte, hogy melyik egyházi énekkel zárják együttlétüket. A beteg kívánsága minden esetben ugyanarra a román nyelvű egyházi énekekre esett. A lelkész azzal zárta búcsúztató beszédét, hogy a temetésen a c s a k magyar nyelven éneklő kórus tagjai közül felkérte az egyik tagot (a 103-as adatközlőt), hogy egyedül énekelje el románul az elhunyt kedves egyházi énekét.

103. kódszámú adatközlő²³

a.

Előfordult, hogy elmentem és mondtam, hogy kérek ő kenyeret, vagy kérek öö nem tudom élesztőt, vagy kérek bármit. És csak állt és mondta, hogy mondjam magyarul, mert ő nem érti. És azt mondtam: [szünet] „A nagyanyád is román, miért nem tudsz te románul beszélni?” Azt válaszolta, hogy nem tanult meg, és miért is tanult volna meg, mert csak magyarul kell legtöbbször. Így hát az anyanyelvét el=elhagyja. (O fost așe că m-am dus și am spus că-m trabă ă pită, uă-m trabă ăăă ce ștîu io drojd’ii, uă-m trabă nu ștu ce. Ș-o stat, ș-o zis să zîc ungureșt’e că te nu ștî. Ș-apu am zis că: [pauză] „Și babă-ta îi rimână dă ce nu ștîi tu să vorbeșt’ rimâneșt’e?” O zis că nu s-o-nvățat, și la ce să să-nveță că mai mult ungureșt’e. Așe că limba dă mamă s-o s-o ș părășeșt’e.) (T2)

²² A kétegyházi román–magyar kétnyelvű közösség egy másik része, ezzel a típussal szemben csak azokkal beszél románul, akik románul szólnak hozzájuk (BORBÉLY 2005b). Ez utóbbi típusba tartozó beszélők tehát nem „kezdemenyeznek” a román nyelvhasználatot, csupán igazodnak a beszédpartner nyelvválasztásához. Megfigyeléseim azt mutatják, hogy az „igazodók” a román nyelvet „használók”-hoz is magyarul szólnak, jóllehet a diskurzus ebben az esetben is kétnyelvű marad.

²³ Az interjúból idézett és eredetileg román nyelven elhangzott szöveg transzkripciója a magyar fordítás után, zárójelben olvasható. Az átiratban, illetve a fordításban található [pauzá]/[szünet] a legalább egy levegővételnyi hosszúságú szünetet jelöli. Az *ă/ö* a rövid és az *ăă/öö* a hosszú hezitáció jele. Az egyenlőségjel (pl. *el=*) az elkezdett, de be nem fejezett szavak jelölését szolgálja.

b.

Végül oda fogunk jutni, hogy mi, románok és román falu, és a gyerekeink, illetve az unokáink, vagy tudom is én, nem fognak tudni románul. És ez szégyen ránk nézve, mert [szünet] nem beszélnek románul. S még mi tartjuk magunkat románnak!? (Că la urmă om ajunge acolo că noi rămân și sat rămânesc și n-or ști prunți uă nepoți, uă ce știu ce știu io, n-or ști rămânește, și asta-i rușine pă noi că [pauză] nu știu să vorbescă rămânește. Și noi ținem, că noi sintem rămân?!) (T2)

A fenntartható kétnyelvűség szempontjából figyelmet érdemlő másik eset a 35. kódszámú adatközlő, aki sajátos változáson ment át a húsz év alatt, mivel klaszterbesorolása az FK5–FK5–FK1 változásmintázatot mutatta. Vagyis egy magyarabb klaszterből a húsz év során eljutott a „legrománabb” FK1-es klaszterbe. Ki lehet ő, és főleg, milyen változás idézte ezt elő? A 35. kódszámú adatközlő (a 3. ábrán a 17. számú adatközlő) az előző, 103-as adatközlőnél egy generációval fiatalabb és a terepmunkák idején 23–33–43 éves férfi 11 osztályt végzett. A változást életében az hozta, hogy T2 és T3 között romániai román felesége lett és közös gyermekük is született. Családjában így románul beszélgetnek, óvodáskorú gyermeke, T3 idején, csak románul beszélt. Az adatközlő T3-as interjújában elmesélte, hogy a román közösség tagjai sorából valaki feltette neki a kérdést, hogy miért csak románul beszél gyermekével, miért nem tanítja meg magyarul beszélni? Ezt a reakciót a 35. adatközlő értetlenül fogadta, hiszen szerinte gyermeke az óvodában magyarul meg fog tanulni beszélni.

A román nyelv használatát kifogásoló személyről kiderült, hogy benne van a T123 mintában (vö. 3. ábra, 21. számú adatközlő). Lássuk, mi jellemző klaszterbesorolására, és ki is ez az adatközlő! Hozzá hasonlóan a mintában ugyanazt a klaszterbesorolást (K5–K5–K5) kapta további három adatközlő (3. ábra, 19., 20., 22. adatközlő), akik a (T3-kor 79 éves) 21. számú adatközlőnél 23–41 évvel fiatalabbak. Hiszen a 19. számú adatközlő 56 éves, a 20. adatközlő 38 éves, a 22. adatközlő pedig 53 éves. Amiben még különbözik tőlük, hogy házastársa magyar – s talán ez is motiválja beszélői magatartását, illetve azt, hogy FK besorolása megegyezik az egy-két generációval fiatalabbak klaszterbesorolásával.

A fenti egyéni esetek azt igazolják, hogy a romániai kapcsolatok fontosak a román nyelv megőrzésében, és ezáltal a kétnyelvűség fenntartásában. Ezen túlmenően kiderült az is, ha az életkörülmények megváltoznak, akár még középkorúként is, egy magyar (FK5) klaszterből (vissza)/el lehet jutni a román (FK1) klaszterbe. Egy harmadik következtetés, hogy a magyar házastárs olyan nagy hatással lehet a beszélő nyelvi magatartására, hogy – a fenntartható kétnyelvűség szerinti mutatók szerint – akár az egy-két generációval fiatalabbakkal megegyező besorolásba is kerülhet.

Összegzés

A bemutatott vizsgálat a fenntartható kétnyelvűség tanulmányozását célozta. A kialakított skálával és klaszterekkel összefüggő kutatási eredmények a következőképpen összegezhetők.

Az egyéni fenntartható kétnyelvűség tanulmányozására kidolgozott FKS alkalmas arra, hogy a nyelvcsere folyamatában a longitudinális megfigyeléseket sorba rendezze: a nyelvészociológiai változókra adott válaszokból kiszámított FK indexek alapján, ami azt támasztja alá, hogy a nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a fenntartható kétnyelvűség is vizsgálható. A skála továbbá segít abban is, hogy az FK összetevők és a beszélők szociológiai és egyéb változói közötti összefüggéseket feltárja. Ennek során bebizonyosodott, hogy minél idősebbek az adatközlők, annál inkább adnak a román nyelvre vonatkozó válaszokat, tehát a kétnyelvűség fenntartása jobban jellemző rájuk. Szintén összefüggés van az FKS index és a román házastárssal élő adatközlők között. Az adatközlők neme közötti kapcsolat valóságos időbeli változást mutatott ki: a nemek közötti különbség idővel elhalványul (T2 és T3 idejére, T1-hez képest). Az FKS index és az iskolai végzettség közötti kapcsolat abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a valóságos időbeli változás bizonyos fokú oszcilláló mozgást mutatott ki. Az iskola a fenntartható kétnyelvűségre tehát korántsem hat olyan egyértelműen, ahogy az elvárható lenne.

A 181 longitudinális megfigyelés, a 13 nyelvészociológiai változó együttjárása szerint hét FK klaszterbe rendezhető. A hét FK klaszter összevetése többek között rámutatott azokra a nyelvészociológiai változókra, amelyeknél a román nyelvre vonatkozó válaszok legelőször gyengülnek (vö. román nyelvtudás és attitűdök) és azokra a változókra is, amelyeknél a román válaszok leginkább/legtovább őrződnek meg (vö. egyházi nyelvválasztás és identitás). Az FK klaszterek alkalmasak arra, hogy a fenntartható kétnyelvűség és a nyelvcsere folyamatának dinamikájáról ismereteket szerezzünk. A beszélők longitudinális klaszterbesorolása azt mutatja, hogy a nyelvcsere folyamata dinamikusan változik, de a folyamatnak létezik egy pontja, amikor dinamikája elveszíti azt a „rugalmasságát”, amelynek segítségével a nyelvcsere visszafordítható lehet.

Az egyéni fenntartható kétnyelvűség összefüggéseinek keresése, a beszélőn belüli változások és a beszélők közötti változatosságok szerint, kvantitatív módszerekkel történt. A kvantitatív eredmények értelmezését, a szociolingvisztikai interjú irányított beszélgetései nyújtotta kvalitatív eredmények is elősegítették. Kiderült, hogy a fenntartható kétnyelvűségre az élénk és rendszeres romániai (családi, házastársi) kapcsolatok átlagon felüli pozitív befolyással vannak. Ezek olyan hatékonyságúak az egyének szintjén, hogy akár egy-két generációval tovább tudják fenntartani a kétnyelvűséget azoknak a társadalmi és közösségi faktoroknak a dacára, amelyek a nyelvcsere folyamatát támogatják.

Melléklet

A LongBiLing kérdőív feldolgozott kérdései

1. Házastársával milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
2. Testvéreivel milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
3. Gyermkeivel milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
4. Unokáival milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
5. Milyen nyelven imádkozik? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
6. Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
7. Szokott-e románul olvasni? (1) Igen (2) Nem
8. Kinek szokott románul levelet írni?
9. Ön románnak tartja magát?
10. A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
11. A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
12. A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
13. Az önértékelő teszt kérdései
 - a) Amennyiben meg kellene határoznia, hogy milyen jól beszél románul, akkor mit mondana?
 - (1) igen gyengén
 - (2) gyengén, nem túlságosan jól
 - (3) közepesen
 - (4) jól, de nem tökéletesen
 - (5) kiválóan.
 - b) Amennyiben meg kellene határoznia, hogy milyen jól beszél magyarul, akkor mit mondana?
 - (1) igen gyengén
 - (2) gyengén, nem túlságosan jól
 - (3) közepesen
 - (4) jól, de nem tökéletesen
 - (5) kiválóan.
14. Melyik nyelven tanult meg először beszélni? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
15. Melyik iskolába járt? (1) Román (2) Magyar
16. Házastársa milyen nemzetiségű (1) Román (2) Magyar (3) Egyéb.

Irodalom

- BARTHA CSILLA (2002), Nyelvi hátrány és iskola. Iskolakultúra 6–7: 84–93.
- BARTHA CSILLA (2003), A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA (szerk.), Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 304–311.

- BORBÉLY ANNA (2001), *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest.*
- BORBÉLY, ANNA (2005a), *Variantele de grai și standard în vocabularul elevilor cursului superior al școlii românești din Chitighaz.* In: BERÉNYI, MARIA (szerk.), *Simpozion. Comunicările celui de al XIV-lea Simpozion al Cercetărilor Români din Ungaria (Giula 27–28 noiembrie 2004).* Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula]. 118–130.
- BORBÉLY, ANNA (2005b), *Changes in bilingual language choice influenced by real and apparent time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary.* In: COHEN, JAMES – MCALISTER, KARA T. – ROLSTAD, KELLIE – MACSWAN, JEFF (eds), *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism.* Cascadilla Press, Somerville, MA. 328–340.
- BORBÉLY ANNA (2009), *Nyelvi változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban.* In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA (szerk.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar – Tinta Könyvkiadó, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. 63–74.
- BORBÉLY ANNA (2011), *Variabilitás és változás: a nyelvcsere kutatása longitudinális módszerrel.* In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA (szerk.), *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest – Beregszász. 293–302.
- BORBÉLY ANNA (2013), *Nyelvcsere és nemzetiségi identitás: elméleti kérdések és kutatási módszerek.* In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásából).* Gondolat Kiadó, Budapest. 101–118.
- BORBÉLY ANNA (2014), *Kétnyelvűség – Variabilitás és változás magyarországi közösségekben.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- BORBÉLY, ANNA (2015), *Studying sustainable bilingualism: comparing the choices of languages in Hungary's six bilingual national minorities.* *International Journal of the Sociology of Language* 236: 155–179.
- BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS (2010), *Az 1 variabilitása öt foglalkozási csoportban – Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban.* *Magyar Nyelv* 106: 479–495.
- FERGUSON, CHARLES A. (1959), *Diglossia.* *Word* 15: 325–340.
- FISHMAN, JOSHUA A. (1968), *Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism.* *Linguistics* 39: 21–49.
- FISHMAN, JOSHUA A. (1970), *Sociolinguistics: A brief introduction.* Newbury House Publishers, Rowley, MA.

- FISHMAN, JOSHUA A. (1971), The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: FISHMAN, JOSHUA A. (ed.), *Advances in the sociology of language*. Mouton, The Hague. 217–404.
- GAL, SUSAN (1979), *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- GROSJEAN, FRANÇOIS (1995), A psycholinguistic approach to code-switching: The recognition of guest words by bilinguals. In: MILROY, LESLEY – MUYSKEN, PIETER (eds), *One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. Cambridge University Press, Cambridge. 259–275.
- HAMERS, JOSIANE F. – BLANC, MICHEL H. A. (2000/2003), *Bilinguality and Bilingualism*. Second edition/reprinted. Cambridge University Press, Cambridge.
- KONTRA MIKLÓS (1987), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. 1987. július 5. Sokszorosított anyag. MTA Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoport, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS (szerk.) (2003), *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LABOV, WILLIAM (1965), On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics* 18: 91–114.
- LABOV, WILLIAM (1972), *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM (1988), A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4: 22–48.
- PINTÉR TIBOR (2009), Észrevételek a cigány diglossziáról. In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA (szerk.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 393–401.
- SCHIFFMAN, HAROLD F. (1993), The balance of power in multiglossic languages: implications for language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 103: 115–148.
- VARGHA ANDRÁS (2005), Sokaságok összehasonlítása új módszerekkel. *Statistikai Szemle* 5: 429–448.
- VARGHA ANDRÁS (2007), *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal* (2. kiadás). Pólya Kiadó, Budapest.
- VARGHA ANDRÁS (2008), Új statisztikai módszerekkel új lehetőségek: a ROPstat a pszichológiai kutatások szolgálatában. *Pszichológia* 1: 81–103.
- VARGHA ANDRÁS – TORMA BOGLÁRKA – BERGMAN, LARS R. (2015), ROPstat: a general statistical package useful for conducting person-oriented analyses. *Journal for Person-Oriented Research* 1–2: 87–98.
- VARGHA ANDRÁS – BORBÉLY ANNA (s. a.) Modern mintázattaljáró módszerek alkalmazása a kétnyelvűség kutatásában.
- WEINREICH, URIEL (1953), *Languages in contact. Findings and problems*. Publications of Linguistic Circle of New York – Number 1., New York.
- WOLFRAM, WALT (2002[1997]), *Dialect in society*. In: COULMAS, FLORIAN (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Malden, MA. 107–126.